

// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2003. – Вип. VI. – С. 319–344.

14. Степико М.Т. Соціокультурні механізми націєтворення: минуле, сучасне, майбутнє / М.Т. Степико // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.С. Власюк та ін. – К.: НІСД, 2004. – С. 41–71.
15. Фарина С. Про участь полтавської інтелігенції в українському національно-культурному русі наприкінці XIX – XX ст. / С. Фарина // Архівний збірник. – Полтава, 1993. – С. 146–167.
16. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1005, спр. 107, 232 арк.
17. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 953, спр. 74, 4 арк.
18. Шип Н.А. Церковно-православний рух в Україні (початок XX ст.) / Н.А. Шип. – К., 1995. – 65 с.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2011р.

T. V. Kovalchuk

ATTEMPTS OF UKRAINIZATION SERVICE IN UKRAINIAN EPARCHIES OF RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN 1905 – 1917.

Lightening awaking national self-awareness among priesthood of Ukrainian eparchies of Russian Orthodox Church in the beginning of XX century and particularly introducing native language into the service. Also was done a conclusion about a role separate representatives of priesthood deal with ukrainization service.

Key words: *Russian Orthodox Church, priesthood, service, ukrainization, attempts.*

УДК 903,2(477.81)"10/12"

Ю. М. Нікольченко

ПРИКРАСИ І ВИРОБИ З КОЛЬОРОВИХ МЕТАЛІВ У КУЛЬТУРІ ЛІТОПИСНОГО ДОРОГОБУЖА ХІ-ХІІІ СТОЛІТЬ.

Визначну роль в історії Київської Русі відігравали Волинські землі. У кінці XI ст. на цій території виникає Погоринська волость, головним центром якої було місто Дорогобуж. Багаторічні розкопки літописного Дорогобужа склали колекцію прикрас і виробів з кольорових металів, яка складає понад 250 предметів.

Ключові слова: *Київська Русь, Погориння, Дорогобуж, прикраси, вироби з кольорових металів, ремесло, торгівля, культура.*

У XI ст. на Волинських землях Київської Русі утворюється Погоринська волость, головним центром якої було місто Дорогобуж [29]. Основним джерелом для характеристики матеріальної і духовної культури населення Погориння стали багаторічні (з 1972 року) розкопки городища літописного Дорогобужа в однойменному селі Гошанського району на Рівненщині під керівництвом Ю.М.Нікольченка і Б.А.Прищепи [16; 24].

В організації торговельних відносин, у господарській і культурній діяльності дорогобужців особливе місце належало ювелірній справі і ремеслу художньої обробки кольорових металів. Колекція таких виробів нараховує понад 250 предметів: прикрас, деталей одягу, предметів озброєння і культу, спеціальних ремісничих інструментів.

Важливим результатом дослідження Дорогобужа стали прямі свідчення щодо існування на ньому місцевого ювелірного виробництва і технології виготовлення предметів з кольорових металів різного призначення, а також імпорту аналогічних

речей з інших земель Русі та зарубіжжя. Це, у свою чергу, викликає значний науковий інтерес до проблеми розвитку багатогалузевого ремісничого виробництва, торгівлі і культури у Південно-Західній Русі XI-XIII століть.

Під час дослідження міста на дитинці, серед інших знахідок, трапився зливочок бронзи у вигляді палички довжиною 20,8 см, тригранної у розрізі. Другий прямокутний зливочок бронзи, клиновидний у розрізі, розмірами 6x7x2 см знайдений у шарі XII-першої пол. XIII ст. на окольному городі. Поряд знаходилося житло XII ст., конструктивні деталі якого свідчать, що господар займався обробкою кольорових металів. На дитинці у шарі XII-першої пол. XIII ст. знайдений зливочок свинцю дисковидної форми діаметром близько 8 см.

Знаряддя майстрів-ювелірів – два ювелірних пінцети виявлені на дитинці. Вони виготовлені, відповідно, з бронзи та заліза, але за формою не відрізняються. Це чотирикутна у розрізі довга пластина, зігнута навпіл, а кінці підігнуті назустріч один одному під прямим кутом у формі літери “Г”. На залізному пінцеті збереглося кільце – фіксатор, яке потрібне для того, щоб краще затиснути у пінцеті предмет, який проходив обробку.

Два тиглі знайдені на дитинці у шарі XII-першої пол. XIII ст. Перший нагадує гостродонний ковшник з маленькою ручкою і носиком. Його розміри 7 x 4 x 3 см, товщина стінок – 0.2-0.3 см. Він мав два отвори: більший, прямокутний – зверху у нього закладали речовину для нагрівання, і вузький – для зливу розплавленої речовини у формочки. Під дією високої температури поверхня стінок посудини перетворилася на скловидну масу: на зламі черепок має сірий колір. Такі тиглі-лячки знайдені під час розкопок у Києві [10, с.401, рис.91; 8, с.98, рис.22.], на Райковецькому городищі [3, табл. XII, фото10], у Новгороді [12, с.120].

Другий тигель відрізняється за формою. Він ліпний, циліндричне тіло його слабо звужується до дна і помітно звужується до шийки. Верхній край посудини втрачений. На стінках помітні сліди дії високої температури, поверхня шлакована. На зламі черепок одношаровий, сірий. З обох боків на його стінках присутні залишки жовто-зеленої маси. Його використовували для розливання бронзи та міді.

З ювелірних виробів літописного Дорогобужа найбільшу групу знахідок становлять жіночі прикраси. Серед них переважають дротяні скроневі кільця із срібла та бронзи. Це кільця з кінцями, що заходять один на другий, або на півтора оберти. Їх знайдено 18 екземплярів. Варіантом таких прикрас є кільця із розплющеним, спіралью зігнутим кінцем. Їх знайдено 13 у житлі №17. Зустрічаються також зворотно відігнуті прості кільця (13 екз.), з них 8 мають спіралью загнутий кінець.

Дротяні скроневі кільця з кінцями, що заходять на півтора оберти, часто зустрічаються у курганах літописних волинян, древлян, дреговичів і полян [27, с.93]. Зворотно відігнуті скроневі кільця, у яких один кінець розплющений і загнутий у трубочку, знаходять переважно на території Галицько-Волинського князівства та у невеликій кількості у сусідній Польщі: Поніманні, Білостоцькому воєводстві та на Балканах у землях південних слов'ян [27, с.100,105; 25, с.51].

На городищі біля с. Городище Шепетівського району Хмельницької області дротяні скроневі кільця входили до складу 13 скарбів із 16 [22, с.116-123]. Три дротяні скроневі кільця діаметром 15,17 і 20 мм, які мають один кінець розплющений і спіралью загнутий у трубочку, входили до скарбу давньоруських срібних речей, знайденому у 1971 р. в с. Торговиця Млинівського району Рівненської області [18, с.39]. Крайній східний пункт їхнього проникнення – Райковецьке городище [3, табл. XXIII]. Датуються зворотно відігнуті кільця серединою XII-XIII ст.

У дитячому похованні на посаді трапились два бронзові скроневі кільця з навивкою на основу тонкої спіралі. Такі прикраси епізодично зустрічаються у різних землях Русі в X-XIII ст. Їх знайдено на могильнику у Лужках поблизу Дорогочина

[14,с.49,129-130,рис.13,1], на Райковецькому городищі [3,табл.ХХІІІ,5-6], у дитячому похованні біля літописного Кснятина на Сулі [15,с.45,рис.2,10], на могильнику біля Заславля у Білорусі [6,с.36-40], у Новгороді [28,с.16].

Ще одне дротяне скроневе кільце має на кінцях невеликі плоскі петельки. Неясно, чи це самостійний вид прикраси, чи на стержні були нанизані намистини, які не збереглися. У нашому випадку – це дужка від сережки з трьома намистинами.

Срібні сережки з трьома намистинами (київського типу) виявлені у житлі №17. Три сережки збереглися краще, а з четвертої залишилися лише фрагменти дужки. Намистини круглі, суцільні, прикрашені сканню і зерню. Кожна з намистин має по три кола, позначені сканню, у колах зображені квіти з великою кулькою зерні у центрі. Дужки сережок перевиті тонким дротом. Дві сережки у колах мають зображення чотирьох пелюсткових квітів. На третій сережці сканне зображення у колах утворює шестипелюсткову квітку. Між пелюстками є проколи.

Сережки з трьома суцільними намистинами були поширені у Середньому Подніпров'ї. Вони зустрічаються у скарбах другої пол. ХІІ-першої пол. ХІІІ ст. з Княжої гори Києва [13,табл.ХVІІІ,30,ХХІХ,4]. Сережки з суцільними намистинами відомі на Райковецькому городищі [3,табл.ХХ,7]. Вони входили і до комплексів 4 скарбів, знайдених на городищі біля с. Городище поблизу Шепетівки. На думку автора, сережки є виробами місцевих майстрів, які використали зразок, поширений у Середньому Подніпров'ї [23,с.18,25,29]. На відміну від дорогобузьких, сережки з с. Городище мають суцільні намистини з прорізами у місцях розташування пелюсток.

Браслети з Дорогобужа поділяються на прості дротяні, кручені з трьох дротів і пластинчасті. У шарі ХІ-ХІІ ст. знайдений браслет із круглого у розрізі дроту діаметром 2-2,5 мм з округлими кінцями. Такі браслети були поширені на всій території Русі до ХІV ст. Два браслети скручені з тонкого круглого дроту (діаметром до 2 мм), складеного так, що кожен кінець має форму петлі. Один браслет знайдено у шарі ХІІ-першої пол. ХІІІ ст., а другий – у житлі №15. Аналогічні браслети знаходили у Вишгороді [21,с.133,рис.2], Друцьку [1,рис.6,28]. А найчастіше – у кривичів і вятичів [28,с.96]. Ще один браслет, щільно скручений з трьох дротів і прокований, знайдений у житлі №17.

Пластинчасті браслети представлені двома типами: з розширеними кінцями та широкосерединні, прості, зі спіралью загнутих кінцями. Цілий браслет та уламок другого, що мають розширені кінці, знайдені у шарі ХІ-ХІІ ст. Ширина пластини, з якої виготовлений браслет – 0,5-0,9 см, поверхня його прикрашена концентричними колами. Із широкосерединних браслетів один трапився у заповненні ями № 15, що датується ХІ-початком ХІІ ст. Ширина пластини 0,4-1,0 см, вона орнаментована лініями, нанесеними трикутним пуансоном. Уламки ще одного подібного браслета лежали на черені печі у житлі №15. Він орнаментований скісним хрестом. Ширина пластини 0,6-1,4 см. Подібні браслети знайдені на Райковецькому городищі [3,табл.ХХ,13], у Галичі [20,рис.6,26]. Це найбільш поширені типи браслетів [28,с.110].

У шарі кінця ХІІ-першої пол. ХІІІ ст. знайдені широкосерединні браслети, кінці яких спіралью загнуті назовні. Ширина пластини 0,3-0,9 см. Такі браслети відомі на Райковецькому городищі [3,табл.ХХ,3], у Новгороді вони часто зустрічаються у курганах вятичів та на сусідніх територіях [28,с.113-114].

Два бронзові персні, пластинчасті широкосерединні із розімкнутими кінцями, виявлені у культурних нашаруваннях ХІІ-першої пол. ХІІІ ст. Третій пластинчастий перстень має щиток із зображенням «потиску двох рук». Він знайдений на посаді у шарі ХІІ-першої пол. ХІІІ ст. Персні із зображенням руки людини зустрічаються у Новгороді у шарах порубіжжя ХІІ-ХІІІ та кінця ХІV ст. Серед них є і перстень із зображенням «потиску двох рук» [28,с.135,рис.51,23].

З деталей одягу знайдені бронзова фібула, гудзик і дзвіночки. Підковоподібна

фібула виготовлена із сегментовидної у розрізі пластини, один кінець спірально загнутий, другий – втрачений. Фібула знайдена в шарі XII-першої пол. XIII ст.

У шарі XI-XII ст. виявлений сферичний гудзик з круглим вушком. Фурнітурою є і грушовидні дзвіночки з хрестоподібним прорізом, яких знайдено чотири у шарах XI-XII ст. Нижня частина одного з них вкрита насічками. За новгородською хронологією такі дзвіночки зустрічаються від другої пол. X до поч. XII ст. [11,с.171,173]. Таке датування використовується дослідниками і для інших регіонів Русі [5,с.129].

Поясний набір представлений пряжками, накладними бляшками, наконечниками поясів. У перевідкладеному шарі знайдена бронзова пряжка з овальною передньою частиною і прямокутним прийомником для ремня, розділеним віссю для закріплення язичка. У Новгороді такі пряжки виявлені у шарі XII-поч. XIV ст. [28, с.144]. Фрагмент срібної трапецієподібної пряжки знайдений у шарі XII-першої пол. XIII ст.

Поясне бронзове кільце з рельєфним рослинним орнаментом трапилось у шарі XII ст. Такі кільця знайдені у похованні воїна IX-X ст. під фундаментом Десятинної церкви в Києві, похованні на курганному могильнику Китаєво поблизу Києва. У Новгороді кільця з таким орнаментом виявлені у шарах XII-XIII ст.

Поясні бронзові накладки відрізняються за формою. У шарі XII-першої пол. XIII ст. виявлені прямокутна накладка з напівсферичними виступами, вкритими позолотою, та п'ятикутна накладна бляшка із рельєфним зображенням шестипелюсткової квітки. Остання має аналогію серед прикрас поясного набору X-XI ст. з Чернігова [26,с.53-54]. Ще одна накладна бляшка XIII ст. напівкругла, прикрашена рельєфним рослинним орнаментом. Наконечник пояса з житла № 6 не орнаментований, а другий наконечник з шару XII-першої пол. XIII ст. був прикрашений рослинним орнаментом.

До привозних ювелірних виробів слід віднести комплект прикрас багатой жителями міста із скарбу, що був знайдений автором статті у 1975 році у розкопі на західній частині центрального майданчика на глибині 2,4 м [19,с.371-372]. До складу скарбу увійшли:

1. Дві підвіски з пустотілим конічним верхом, висотою 3 см, прикрашені зерню. На вершині конуса є вушко, крізь яке просунуте дротяне кільце. До конічної основи прикріплені 7 дротяних ажурних ланцюжків довжиною 10-10,5 см.

2. Колт з обнизкою з пустотілих кульок, нанизаних на дріт. Щиток колта має опуклу центральну частину і широкі плоскі «поля» навколо неї. У центрі щитка орнамент, що утворює плетиво, виконаний зубчастим штампом. Центральна частина щитка із зворотнього боку пошкоджена, орнаментальне зображення не збереглося. У верхній частині колта є 4 петельки для кріплення рухомої дротяної дужки.

3. Обнизка з 13 кульок, нанизаних на дріт, від іншого колта.

4. Два ланцюжка, кожен з яких складається з 9-ти пустотілих напівсфер, скріплених за допомогою шарнірів. Кінець кожного шарніра завершується ажурним ланцюжком із дроту з кільцем на кінці. Довжина кожного ланцюжка 20,5 см, діаметр напівсфери – 1,3 см.

5. Дві сережки «київського типу», кожна з трьома ажурними намистинами, прикрашеними сканню і зерню. Намистини першої сережки мають ромбовидні щитки, одна намистина пошкоджена. Діаметр сережок 3 см, діаметр намиста 1,5 см.

6. Перстень пластинчастий, масивний, широкосерединний, пластина скручена у півтора оберти.

Усі вироби із скарбу (за винятком персня) виготовлені з металу однієї проби (916) і входили до комплексу жіночих прикрас. Це так звана «жіноча кузнь». Близькі за технікою виконання підвіски з конічним верхом, відомі із скарбів, знайдених біля с. Крести Тульської області [13,табл.IX,2], у Старій Рязані [4,с.30-34,рис.9-10], на городищі Віщин Рогочевського району Гомельської області [2,с.139-140]. Фрагменти такої

подвіски входили до складу скарбу із Мирополя Житомирської області [13,табл.XVII,2]. Дві подвіски з ланцюжками, але з верхом іншої форми, були у скарбі з городища біля с. Городище Деражнянського району Хмельницької області [30, с.97,рис.12].

Конструктивно близькі колти входили до складу скарбів з городищ біля сіл Городище Деражнянського та Шепетівського районів Хмельницької області [30,с.95,рис.9,1-3; 23,рис.6,11-12], з літописного Звягеля біля Новоград-Волинського на Житомирщині [7,с.162-165]. Такі колти відомі із скарбів у Києві та в Середньому Подніпров'ї, але більшість (понад 20 екз.) типологічно близьких колтів походять із Чернігово-Сіверської і Муромо-Рязанської землі [23,с.30; 13,с.138-142,144-145].

Сережки київського типу з трьома намистинами з дорогобузького скарбу подібні до сережок із київських скарбів [13,табл.XXXVI,1-3,7-9] з с. Городище Шепетівського району [23,рис.1-2,5-6].

Скарб 1975 року з Дорогобужа, на нашу думку, потрапив у землю у зв'язку з татаро-монгольським погромом міста взимку 1240-1241 роках. Більшість речей виконано у техніці, характерній для парадного металевого убору кінця XII-40-х років XIII ст. Їх могли виготовити у майстернях Києва чи на Волині за взірцями, привезеними із Середнього Подніпров'я.

До числа виробів київських майстерень слід віднести також два золотих персня, знайдених у житлі №17. Менший перстень має овальний щиток з гніздом для овальної вставки (втрачена) і пластинчасту дужку. Більший перстень має пустотілий восьмипелюстковий щиток з овальним гніздом для вставки. Вставка коричневого кольору, пастова. Дужка пластинчаста, у місцях з'єднання із щитком до неї припаяні дві прямокутні пластинки з гравійованим орнаментом. Персні з пустотілими щитками і овальними вставками входили до складу скарбів, захованих у зв'язку із татаро-монгольською навалою у Середньому Подніпров'ї, Чернігово-Сіверській землі, у Старій Рязані [13].

Багата колекція коштовностей, прикрас і виробів із кольорових металів, зібрана під час досліджень літописного Дорогобужа, включає категорії речей, як відомих за розкопками інших земель Русі, так і відсутніх на аналогічних пам'ятках, що робить її важливим історичним джерелом не тільки для вивчення міста, але й для дослідження Погоринської волості, яка відіграла помітну роль в історії та культурі Південно-Західної Русі в X-XIII ст.[17].

Список використаної літератури

1. Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX-XIII в. / Л.В.Алексеев. – М., 1966.
2. Археология і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя / рэдкал. В.В.Гетау і інш. – Мінск, 1993. –702 с.: іл.
3. Гончаров В.К. Райковецкое городище / В.К.Гончаров. – К., 1950.
4. Даркевич В.П. Раскопки на Старой Рязани (1966-1969). Археология Рязанской земли / В.П.Даркевич. – М., 1974.
5. Журжалина Н.П. Древнерусские привески-амулеты и их матировка / Н.П. Журжалина // Советская археология. – 1961. – №2.
6. Заяц Ю.А. Курганный могильник Заславля / Ю.А.Зяц // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983.
7. Звіздецький Б. Скарб, знайдений у старому Звягелі / Б. Звіздецький // Україна. Наука і культура. – К., 1994.
8. Ивакин Г.Ю. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980 г. / Г.Ю.Ивакин, Л.Я.Степаненко // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. – К., 1985.
9. Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. Очерки и материалы (1938-1947) / М.К. Каргер. – К., 1950.

10. Каргер М.К. Древний Киев / М.К. Каргер. – М. – Л., 1958.
 11. Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник. – М., 1982.
 12. Колчин Б.А. Усадьба Новгородского художника XII в. / Б.А. Колчин, А.С. Хорошев, В.Л. Янин. – М., 1982.
 13. Корзухина Г.Ф. Русские клады IX-XIII вв. / Г.Ф. Корзухина. – М. – Л., 1954.
 14. Кучинко М.М. Исторично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX-XIV ст. / М.М. Кучинко. – Луцьк, 1993.
 15. Моргунов Ю.Ю. Летописный город Кснятин и его некрополь на Суле / Ю.Ю. Моргунов // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1991.
 16. Нікольченко Ю.М. Культура населення Погориння X-XIII століть за матеріалами літописного Дорогобужа / Ю.М. Нікольченко. – Рівне, 1998.
 17. Нікольченко Ю.М. Погоринські землі в літописній історії Київської Русі / Ю.М. Нікольченко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди "Історія та географія", 2008. – Вип. 33. – С.7-11.
 18. Нікольченко Ю.М. Торговицький скарб / Ю.М. Нікольченко // Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею. – 1996. – Вип.1
 19. Нікольченко Ю.М. Раскопки городища Дорогобуж / Ю.М. Нікольченко, Т.А. Пономарева // Археологические открытия 1975 г. – М., 1976.
 20. Пастернак Я. Старий Галич / Я. Пастернак. – Краків – Львів, 1944.
 21. Пекарева Л.В. Археологические исследования древнерусского Вышгорода в 1979-1981 гг. / Л.В. Пекарева, В.Н. Зоценко // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. – К., 1985.
 22. Пескова Г.А. Древнерусский город Изяславль XII-XIII вв.: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Г.А. Пескова. – Л., 1988. – 25с.
 23. Пескова Г.А. Скарби стародавнього Ізяславля / Г.А. Пескова // Археологія. - 1988. – Вип. 61.
 24. Прищепя Б.А. Літописний Дорогобуж у період Київської Русі / Б.А. Прищепя, Ю.М. Нікольченко. – Рівне, 1996.
 25. Русанова И.П. Языческие святилища древних славян / И.П. Русанова, Б.А. Тимошук. – М., 1953.
 26. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М., 1949.
 27. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / В.В. Седов. – М., 1982.
 28. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.) / М.В. Седова. – М., 1981.
 29. Толочко П. Київська Русь / П.П. Толочко. – К., 1996.
 30. Якубовський В.І. Давньоруський скарб з Городища Хмельницької області / В.І. Якубовський // Археологія, 1975. – Вип. 16.
- Стаття надійшла до редакції 5.09.2011р.

Y. M. Nikolchenko

**JEWELRY & FERROUS METALS CULTURE CHRONICLES
DOROGOBUZH XI-XIII CENTURY.**

The Volin region the great role in the history of Kievan Rus. At the end of the XI century Pogoryn volost was founded in this territory, the main center of which was Dorogobuzh City. The excavation of many years of the chronicle Dorogobuzh composed the collection of jeweled, and also jewellery from nonferrous metals in quantity of more then 250 objects.

Key words: *Kievan Rus, Pogoryn, Dorogobuzh City, jewelry, non-ferrous metals, handicrafts, trade, culture.*